

سازندگان جهان ایرانی-اسلامی

... گودفروا دوکلتہ ...

اخوان الصفا

آرمان کرایمانی در حاشیہ جهان اسلام

پریسا سجادی

یادداشت دبیر مجموعه

هدف مجموعه سازندگان جهان ایرانی - اسلامی آشنا ساختن افراد غیر متخصص و علاقه مند به پژوهش های مستند و دقیق درباره تاریخ و تمدن ایران و اسلام است.

مجموعه حاضر در اصل برگرفته از مجموعه سازندگان جهان اسلام به سرپرستی استاد فقید خانم پاتریشیا کرون است. بعد از درگذشت ایشان خانم زاینه اشمیتکه و خالد الرهیب سرپرستی مجموعه را برعهده گرفتند. ما شخصیت های مرتبط با فرهنگ ایرانی را انتخاب کردیم و دست به کار ترجمه شدیم. ممکن است اثری در این مجموعه به فردی غیر ایرانی اختصاص داده شده باشد، ولی آن فرد به دلایل مختلف و در جوه گوناگون در تاریخ و فرهنگ ایرانی مؤثر بوده است. لذا بی هیچ جانبداری و تعصب و تنها با تأکید بر عوامل تاریخی و نیز صحت در روش تحقیق مجموعه آثار منتشر شده را انتخاب کرده ایم. درست است که این مجموعه به دست متخصص و صاحب نظر در هر موضوع فراهم آمده است ولی - همان طور که ملاحظه خواهید کرد - علاوه بر پژوهشگران، علاقه مندان و غیرمتخصصان هم از آن بهره مند می شوند. روش درست و کاویدن منابع و اسناد از جمله ویژگی های کتاب های مجموعه سازندگان جهان ایرانی - اسلامی است. بر خوانندگان هشیار پوشیده نیست که با شناخت و درک درست از گذشته و با آگاهی و تأمل در روزگار امروزی توان افق های درخشانی را پیش روی ترسیم کرد. امید است مجموعه حاضر

هم اطلاعات و دانش خوانندگان علاقه‌مند را بیفزاید و هم دانشجویان را درسی در روش تحقیق باشد، و همچنین صاحب‌نظران را با آثار جدید پژوهشگران غیرایرانی هرچه بیشتر آشنا سازد.

مرتضی هاشمی پور

فهرست

۱۱	□ تقدیر و تشکر.....
۱۳	□ درآمد.....
۱۴	تشیع.....
۱۶	فلسفه.....
۱۸	قرن چهارم هجری.....
۲۳	۱. باطنی‌گری.....
۲۴	نام گروه.....
۲۵	مسأله تاریخ و نویسندگان.....
۲۷	شواهد تاریخی.....
۳۱	نظریه پردازی‌های بعدی.....
۳۴	ملغمه جدید.....
۳۵	پیکره رسائل.....
۴۳	۲. فیض باوری.....
۴۳	شکل‌گیری جهان.....
۴۶	خلقت زمان.....
۴۸	کون و فساد.....

۴۹	جایگاه انسان در خلقت پروردگار.....
۵۱	طبیعت دوگانه انسان.....
۵۳	نشانه‌های نخستین آدم.....
۵۵	تصورات آخرت‌شناختی.....
۶۳	۳. هزاره باوری.....
۶۴	جبر اختیارینانه.....
۷۰	اعتقاد به چرخه‌های پیامبرانه.....
۷۲	منشأ اختربینی پیامبرانه.....
۷۳	یک قرآن سعد در یک نگاه.....
۷۶	خوابیدگان در غار.....
۸۳	غیبت و ظهور.....
۸۴	ظهور سه قائم.....
۸۹	۴. بسیاردانشی.....
۹۰	دسته‌بندی علوم.....
۹۱	علوم پیش‌آموزشی.....
۹۳	علوم دینی.....
۹۵	علوم فلسفی.....
۹۶	زیرشاخه‌های علوم فلسفی.....
۱۰۰	مقایسه این نظام‌ها.....
۱۰۵	۵. درهم آمیختن باورها.....
۱۰۶	میراث یونانی.....
۱۱۰	تأثیرات ایرانی و هندی.....
۱۱۲	سازش حکمت دینی و دنیوی.....
۱۱۴	تفسیر قرآن.....
۱۱۶	همتراز کردن کتاب‌های مقدس.....
۱۱۹	کتاب فرجامین.....

۱۲۳	۶. آرمان‌پرستی.....
۱۲۳	دیگر اقرارها.....
۱۲۶	احکام.....
۱۳۱	امام حقیقی.....
۱۳۷	تبلیغات مصور.....
۱۳۹	مجالس العلم.....
۱۴۰	استعارات آرمانشهر.....
۱۴۳	سخن آخر.....
۱۴۸	راهنمای مطالعات بعدی.....
۱۴۸	چاپ‌ها و ترجمه‌ها.....
۱۵۰	بحث.....
۱۵۳	نمایه.....

درآمد

این کتاب دربارهٔ مجموعه‌ای در حدود پنجاه رساله است که گروهی گمنام، ملقب به اخوان‌الصفاء، حدود قرن نهم میلادی / چهارم هجری^۱ در عراق امروزی منتشر کردند. هویت قطعی این افراد محل مناقشه است. به گمان قوی، ایشان می‌باید منشیان دستگاه‌های اداری محلی بصره (شهری در جنوب عراق) بوده باشند، اما همگان با این ظن موافق نیستند. آنها که بودند؟ نمی‌توان زندگی‌نامه‌ای برای کل این گروه و یا هیچ‌یک از این افراد نوشت. با این حال، این که می‌توان تصویری ذهنی از آنان ارائه داد به این دلیل است که آنها درگیر این مجموعه بوده‌اند. این اثر یک نظام عقلانی منسجم را به تصویر می‌کشد، دیدگاهی به جهان که قرن‌ها مورد قبول بود، اما با همهٔ این احوال آنان از یافتن خوانندگانی در تمام قرن‌ها دست نمی‌کشند. اخوان تأثیر چشمگیری بر روی بسیاری از متفکران اسلامی داشته‌اند؛ هرچند علناً به این موضوع اقرار نشده است. از رسائل اخوان‌الصفاء، تا امروز نسخ بسیار باقی مانده است.

این رسالات به دو دلیل نزد مسلمانان سنی مذهب غیرقابل قبول است. اول، این که اخوان در اصل شیعه مذهب بودند و دوم این که آنها آشکارا از طرفداران فلسفه یا به عبارت دقیق‌تر، نوافلاطونی یا به اذعان غزالی فیثاغوری به شمار

۱. تواریخ در کتاب اصلی به میلادی ذکر شده که برای درک بهتر از موقعیت زمانی برای خوانندگان ایرانی، همگی را مترجم به هجری برگردانده است.

می‌روند. رسائل، در حقیقت محصول مشخصه علمی قرن چهارم هجری است (قرنی سرشار از فعالیت‌های علمی و عقلی پردامنه در جهان اسلام). در ادامه درآمد در مورد این سه مشخصه بیشتر توضیح داده خواهد شد.

تشیع

شیعه به سه خلیفه اعتقادی ندارد. همه شیعیان بر این باورند که تنها اهل بیت پیامبر که امام خوانده می‌شوند (تقریباً مترادف با خلیفه) صلاحیت اداره جامعه اسلامی را دارند. این عدم توافق به دیدگاه‌های متفاوتی درباره نقش امامان نیز انجامید. شیعیان، بیش از دیگر مسلمانان، امام را فراتر از یک رهبر مذهبی دانسته و مدعی بودند بدون امام نمی‌توان به رستگاری رسید، چرا که افراد به تنهایی قابلیت فهم معنای نهانی وحی را ندارند. در اواخر قرن سوم هجری، شیعیان به چهار شاخه اصلی تقسیم شدند:

بزرگ‌ترین گروه، شیعیان دوازده امامی هستند که معتقدند زنجیره‌ای از دوازده امام، از زمان پیامبر تا ۲۶۰ هجری قمری که امام دوازدهم غایب شد، هدایت مؤمنان و پیروان را به عهده داشتند. شیعیان با گرامی‌داشت شهدا و انتظار برای ظهور امام دوازدهم، به عنوان منجی آخرالزمان، ایفای نقش در سیاست را رها کردند. اما این اعتقاد سیاست‌زدایانه، خوشایند حاکمانی بود که در پی پایان دادن به خلافت نبودند. عباسیان که برپهنه وسیعی از جهان اسلام حکومت داشته و مذهب تسنن را گسترش می‌دادند، در این زمان ضعیف شده بودند؛ این سلسله از ۳۳۴ هجری تحت تسلط آل بویه درآمد که سربازان مزدوری از سواحل دریای خزر بودند و برای خود در غرب ایران، یعنی عراق کنونی، حکومت تشکیل دادند. اینان بعد از رسیدن به عراق، امامی‌گری را ترویج دادند. حمدانیان نیز خاندان کوچکی بودند که بر سوریه فرمان می‌راندند و احتمالاً شیعه بودند.

زیدیه، دومین گروه شیعیان، بیشتر حالتی ستیزه‌جو داشتند و در قرن چهارم هجری یمن و دیلم را اشغال کردند. احتمالاً آل بویه قبل از رسیدن به عراق، پیرو زیدیه بودند. سومین گروه، از افراطیون گروه‌های دیگر تشکیل شده بود، که در طیف

وسیع عقایدشان مواردی همچون «تناسخ روح، تشبه روح، یا تشبیه امام به خدا» نیز دیده می‌شود.

چهارمین گروه، اسماعیلیان بودند که بر ریشه شیعیان امامی و افراطی پا گرفته و در اواخر قرن سوم هجری به صورت کامل پدیدار گشتند. اسماعیلیه مجموعه پیچیده‌ای از آموزه‌های مذهبی، اجتماعی و اندیشه‌های عقل‌بنیاد بود با هدف ارائه نظریه‌ای جهانی در مورد خدا، جهان و جایگاه بشر در تاریخ. اسماعیلیان نیز همانند شیعیان امامی، درگذشتگان خود و سلسله هفت امام خویش را (که آخرینشان در نیمه اول قرن دوم هجری غایب شد) گرامی می‌داشتند. آنها با نظریات پیچیده‌ای در باب تقسیمات تاریخ جهان معرفی می‌شوند که مطابق آن، جهان به هفت چرخه تقسیم می‌شود و علی‌الظاهر یک پیامبر منادی هر چرخه بوده است. با وجود تشیع امامی، اسماعیلیه شاخه‌ای سیاسی و خصمانه از تشیع بود که از نیروی نظامی بسیار استفاده می‌کرد. در اینجا لازم است به مشکلات فراوانی که گروهی از اسماعیلیان انقلابی به نام قرامطه در عراق و خلیج فارس به وجود آوردند نیز اشاره‌ای شود؛ آنها حتی موفق شدند حجرالاسود را از مکه به سرقت ببرند. اما بزرگ‌ترین موفقیت اسماعیلیان زمانی به دست آمد که یکی از گروه‌هایی که در تونس ظهور کرده بود، در سال ۳۵۹ هجری، حکومت مصر را در دست گرفت. این گروه فاطمیان بودند و آنقدر قدرت داشتند که بتوانند خود را خلیفه بخوانند. در کل، تشیع با وجود چندشاخگی درونی‌اش، در قرن چهارم هجری به خوبی ریشه دوانید. اگرچه اهل تسنن از نظر تعداد در اکثریت بودند، اما ناچار شدند قدرت را در مناطقی با شیعیان تقسیم کنند.

اغلب این تصور وجود داشته که اخوان الصفا نیز اسماعیلی‌اند؛ اما پذیرش این موضوع مشکل‌تر از قبول تشیع آنهاست. با وجود این که رسائل با اصول اعتقادی اسماعیلیان مشترکات بسیار دارد، اما به نظر غیرممکن است بتوانیم نویسندگان را با هیچ‌یک از دسته‌های اسماعیلی تاریخ، مرتبط بدانیم. نوشتار حاضر، مطالب اندکی به این بحث می‌افزاید، بدون این که پاسخی دقیق به این مسأله داده باشد؛ اما این به معنای کم‌اهمیت شمردن موضوع نیست. مطمئنم که پیکره رسائل باید بدون